

„EGY APÁCÁVAL TÖRTÉNT”

Beatrijs. Egy apáca története

Fordította Rakovszky Zsuzsa és Daróczy Anikó

A kísérőtanulmányokat és a jegyzeteket írta Daróczy Anikó, Réthelyi Orsolya

L'Harmattan, 2012. 114 oldal, 2500 Ft

A BEATRIJS, a népszerű Mária-legenda németalföldi verses változata egyetlen XIV. századi gyűjteményes kéziratban maradt ránk. Ez a tény alighanem még kivételesebbé tette a modern olvasók szemében; mindenesetre szövege a XIX. század végétől a holland irodalmi kánonhoz tartozik. De a maga korában is nagy becsben tarthatták – ezt jelzi, hogy díszes kiállítású kódexben szerepel, olyan illusztris szerzők műveinek társaságában, mint Jan van Ruusbroec vagy Jacob van Maerlant. A kódexbe felvett művek zöme didaktikus-épületes célzatú népnyelvű munka, ami arra utal, hogy megrendelője előkelő ember lehetett. A gyűjtemény talán nemesifjak vagy kolostorban nevelkedő nemeskisasszonyok lelki épülését szolgálhatta, a BEATRIJS, egy feltűnően előkelő kolostor sekrestyésének a története pedig amolyan „tükör” lehetett.

Egyértelmű, hogy romlott szöveggel állunk szemben, egy középholland változat – lehet, hogy sokadik – másolatával-átdolgozásával. A kutatóknak és a (modern) olvasóknak sok fejtörést okozott az ún. „vándorló sorok” problémája, egy meglehetősen zavaros szakasz a BEATRIJS közepén, amely nyilvánvaló szövegromlás eredménye;¹ a szerelmes ifjú által vásárolt gyűrű „formin”-ból készült (?), ami *hapax legomenon*nak számítt, mindenki csak találgatja, mi lehet – és még hosszan sorolhatnánk. Mindazonáltal kicsit túlzott A. M. Duinhoven holland nyelvész, amikor a ránk maradt változatot „*fűlértően rossz-*

nak” nevezte (alapos és szép kísérőtanulmányában Daróczy Anikó szinte minden problémát érintett, így erre is kitért). Természetesen semmi okunk azt feltételezni, hogy a ránk maradt szövegváltozatot ne használták volna. S ha a mi másolónk-átdolgozónk esetleg rontott is a szövegen (aminthogy feltehetőleg javított is...), egy vagy inkább két kongeniális olvasója mindenestre rögtön akadt. A kódexben ugyanis a BEATRIJS iniciáléjának V betűje („*Van dichten comt mi cleime bate*”) római ötösként is olvasható, ez Mária száma (ennyi betűből áll a neve). A másoló-átdolgozó és az iniciáléfestő, akik nyilván összedolgoztak, az első három verssort öt sorba tördelve ajánlják a művet Máriának – mármint a kéziratban: a fordításban ezt szinte lehetetlen lett volna megvalósítani. Ahogy az is nehezen lett volna érzékelhető a fordításban, hogy Mária betűje, az M az ajánlásban háromszor fordul elő: *moeder, maghet, mieracle*: anya, szűz, miráculum. (50. k.)

A történet sokaknak ismerős lehet – kísérőtanulmányában Réthelyi Orsolya is hosszan sorolja a legenda középkori és modern feldolgozásait. Egy fiatal apáca sekrestyész egy kolostorban; fellángol egy ifjú iránt érzett szerelme, és hiába könyörög Máriához, képtelen ellenállni a kísértésnek. Végül egy éjjel a Mária-szoborra akasztja a rábízott kulcsokat és az apácáfátylat, és elhagyja a kolostort az ifjúval, aki mindent előkészített a szöktetéshez. „Hét évig” (nagyon hosszú ideig) élnek együtt, két fiuk születik. Amikor elfogy a pénzük, a fiú elhagyja a lányt, aki újabb hét évig kénytelen pozíciókat él át, keresni a kenyerét. Évek múlva azonban bűnbánat tölti el a szívét, felhagy a prostitúcióval. Bolyongásai során elvetődik régi kolostora közelébe, egy özvegy három napra befogadja. Megérti, hogy nem vették észre a távozását, mert Mária egész idő alatt helyettesítette. Két gyermekét az özvegynél hátrahagyva visszaszökik a kolostorba, és ismét magára ölti az apácaruhát. Miután meggyóna bűneit, gyóntatója, a kolostorban vizitáló apát elmeséli a közösségnek a csodát, de úgy, hogy ne lehessen ráismer-ni az apácára.

A BEATRIJS egy jellegzetes XIII. századi Mária-történet sajátos változata. A XIII. században Máriát segítőnek képzeltek, aki a gyarló ember és Krisztus között közvetít („*Maria middelaes*”), csodatévőnek, akitől semmi emberi nem idegen. Mária azonban cselekvőleg is felléphet vé-

¹ Az ún. „vándorló sorok” (482–483.) magyar fordításban: „*Elmondtam már, hét éven át / hogy élt – most halljátok tovább!*” (28.) Daróczy Anikó is utal rá, lehetséges, hogy a másoló véletlenül összefogott két lapot az eredetijéből munka közben (2 × 22 sort), s amikor később rájött a balfogására, a kihagyott részt beillesztette egy olyan helyre, ahonnan nem nagyon lógott ki. Az „*Elmondtam már, hét éven át / hogy élt – most halljátok tovább!*” eredetileg az „*És így szólt a lány: »Hisz én megmondtam!«*” (27.) előtt állhatott. (Ez D. A. Stracke magyarázata.) De más vándorló sorokat is fel lehet fedezni a szövegben, például 455–466. – 467–480. (mint azt J. Reynaert kimutatta).

dence érdekében – ami a BEATRIJS-ben feldolgozott vándorlegendában paradox módon abban nyilvánul meg, hogy átveszi valakinek a helyét, észrevétlenül választottja helyébe lép, úgy, sőt azáltal segít, hogy láthatatlan maradjon.

A BEATRIJS abban is különleges, hogy magában foglalja keletkezésének az előtörténetét. A történet végén a lány egész életét elmondja, minden bűnét meggyónja az apátnak – a szándékosan elhallgatott bűn éppúgy érvénytelenítendő a gyónását, mint az, ha nem lenne meg benne a javulás szándéka. Az apát, hogy ne maradjon titokban a csoda, példázat formájában elmeséli a kolostor közösségének az apáca történetét, de úgy, hogy ne lehessen ráismerni Beatrijsre: *„olyan ügyesen / szövöm szavam, hogy senki sem / ismer rád, s nem kell szégyenkedned, / sem néked, sem két gyermekednek”*. Ez nyilván csak úgy volt lehetséges, hogy általánosságban beszélt egy apácáról: ehhez azonban a történet „kulcsfontosságú” részleteit is el kellett hagynia, illetve meg kellett változtatnia, például azt, hogy az apáca sekrestyés a kolostorban (pedig ez teszi egyebek mellett lehetővé a szökését is). Márpedig alighanem ez történhetett, hiszen máskülönben az övegy is könnyen rájöhetett volna arra, mi a kapcsolat a nála hagyott két gyerek és a példázatban szereplő történet között, és Beatrijsben felismerhette volna a szökött és megtért apácát. (Kérdés persze, hogy a középkori hallgatóság nem emelkedett-e felül az ilyen, számunkra ellentmondásosnak tűnő apróságokon.) Az apát prédikációja szolgált aztán a legendák alapjául, és a BEATRIJS szerzője is egy vagy több legenda alapján dolgozott: megemlíti – ezzel is emelve munkája hitelét –, hogy a történetet egy bizonyos Gijsbrecht Vilmos-rendi apát könyvében (vagy könyveiben) találta.² Munkája elején azért fohászodik Istenhez a szerző, hogy *„a lényegét jól kifejezzem, / és csak is az igazat mondjam”*: hiszen olyan keretben és összefüggésrendszerben kell elmondania az apáca történetét, mint előtte még senkinek. Az ő változatában sok olyan részlet szerepel, amit Beatrijs nyilván felfedett a gyónásában, de az apát nem mondott el (és ami a legendákból már csak ezért is hiányzik). Másrészt néha mintha

igyekezne ő is ugyanolyan tapintatosan bánni a lánnyal, mint tette az apát, aki a csoda jellegét, célját felismerve meg kívánta óvni Beatrijst a nyilvános szégyentől. Harmadrészt viszont a BEATRIJS-ben nagyon erős a didaktikus-épületes szándék, a szerző néha szinte tolatkodó módon a rózsafüzér, illetve az évi legalább egyszeri gyónás gyakorlatát kívánja propagálni a maga változatával.

A BEATRIJS-ben az udvari normarendszer és a keresztény vallásos élet közti feszültség jelenik meg nagy erővel. A mű alapkonfliktusa abból fakad, hogy a kereszténység elvei egy előkelő származású apáca tudatában más értékstruktúrával kapcsolódtak össze, mint mondjuk nemesifjú szerelmesének a fejében, nem beszélve egy klerikus (a szerző) elképzeléseiről, a társadalomban betöltött helyük erősen átszínezte a vallásról, vallásosságról alkotott elképzelésüket.³ Mármost a monasztikus szellemű legenda alapvetően meghatározza az elbeszélés hangnemet, és az sem kérdéses, hogy aki elmeséli nekünk a történetet, a narrátor: férfi.⁴ Meny nyiben rója fel ez a narrátor Beatrijsnek, hogy örök fogadalmát megszegve enged szíve szerelmének? Enyhítő körülménynek számít-e, hogy a lány úgy érzi, különben *„eszét vesztené”*, nem lenne többé ura magának – ami méltatlan egy nemeskisasszonyhoz? Vagy mit gondol arról, hogy a szegénység elválasztja az előkelő származású szerelmeseket? Hogyan ítéli meg azt, hogy Beatrijs ahelyett, hogy „alantas” munkát végezne, prostituálnak áll? Ezekben a kérdésekben éppen a „vándorló sorokat” magában foglaló, felettebb homályos szakaszoknak kellene eligazítást adnia... Szokás a BEATRIJS-t a gyöngéd érzések ábrázolásáért méltatni – Jo Reynaert a mű kapcsán egyenesen *„a kismember érzéseinek a középkorban egészen kivételes ábrázolásáról”* beszélt –, ám talán az eddigiekből is kiderülhetett, hogy nem árt az óvatosság. Nem mindig állapítható meg, hogyan értékeli Beatrijs viselkedését a narrátor (vagy a szerző, vagy a szöveg), meny nyiben képes és hajlandó megértést tanúsítani

³ Erről I. N. Elias: A CIVILIZÁCIÓ FOLYAMATA. Gondolat, 2004.

⁴ Jó néhány éve Varsóban volt szerencsém látni a híres színésznő, Tine Ruysschaert egyszemélyes BEATRIJS-előadását. Nem éreztem hitelesnek, éppen mert a műből egyértelmű, hogy egy férfi meséli el a történetet.

² A legenda Caesarius van Heisterbach két legenda-gyűjteményéből vált ismertté; a BEATRIJS kutatói közül volt, aki szerint a Gijsbrecht valójában a Heisterbach eltorzult alakja.

a lány érzései, megfontolásai iránt. Egyáltalán számított-e más a szerző és/vagy az elbeszlő számára, mint minden szándéktól, körülménytől függetlenül, a tett? És nem pusztán azon van-e minden erejével, nem azért pörgeti-e a cselekményt, hogy (minél hamarabb, minél világosabban, minél nagyszerűbben) kiderüljön a csoda, nem arra használja-e a történetet, hogy a gyónást és a Mária-kultust propagálja?

Sokadszorra újraolvasva a BEATRIJS-t (ezúttal a magyar szöveggel összeolvasva a középfoliantot), még hangsúlyosabbnak éreztem a didaktikus szándékot, mint korábban bármikor. Lehetséges, hogy a gyónást is magában foglaló utolsó egység megzavarja a BEATRIJS gyönyörűen kidolgozott szimmetriáit – bár szerintem az aszimmetriái is ugyanolyan szépen kidolgozottak –, mégis egyértelmű, hogy ez a rész szerves eleme a műnek. Attól kezdve van jelen végig a szövegben, hogy „jött a tizennegyedik év”: „*Jött a tizennegyedik év, / és akkor Isten a szívét / eltölti oly nagy büntudattal, / hogy már inkább egy puszta kardal / tulajdon nyakát metszené el, / semhogy úgy vették testével / tovább, mint addig tette volt. / Éjjelnappal sírt, zokogott, / föl se száradt a könnye színté. / S fohászzkodott: »Miasszonyunk, te, / ki Isten hordtad kebleden, / tiszta forrás, segíts nekem! / Szent Szűz, hiszen te láthatod / szívemben a bűnbánatot, / mennyire fáj, hogy bűnben éltem, / s, ó, jaj nekem! Amnyi a vétkem, / azt sem tudom már, hogy kívül / és hol követtem őket el! / Arcát elfordította tőlem, / ki egykor ítél majd felőlem, / hol minden bűnre fény derül, / hol bírása elé kerül / gazdag s szegény, s jaj lesz azoknak, / kik bűnben haltak, / meg nem gyónnak, / s nem verekelték, jól tudom, / ezért félek olyan nagyon. / Mert öltenék bár szőrcsuhát, / vonszolva hét országon át / magam, négykézláb kúszva-mászva / vereklésképpen, mindhiába, / tehetném ezt, amíg csak élek, / bocsánatot úgy sem remélek, / Mária, csakis teáttalad, / kiből a kegyelem fakad!*” (29.)

Beatrijs mindig annak a világnak az erkölcsi kódexét követi, ahova éppen kerül. Ahogy eldöntötte magában, hogy megszökik a kolostorból, többé már nem úgy viselkedik, mint egy – előkelő származású – apáca, hanem mint egy nemeskisasszony. Nem engedi, hogy szerelme-se „szégyentelenül” bánjon vele (kicsit érzékenyebben is reagál a kelleténél, amit kiszolgáltató helyzete magyaráz – hiszen apácaként példátul nem köthet házasságot). Attól kezdve viszont, hogy isteni csoda révén megbánás ébred a szívében, és újra a kolostor vonzásába kerül

(elnyeri a bűnbánat adományát, amiért addig imádkozott; később már sírni is tud!), leginkább az Utolsó Ítélettől fél. Immár a „*Kolostor*”-ban megtestesült értékrend megsértése miatt érzi kellemetlenül magát. A kérdés ettől fogva csak az, hogyan tud megszabadulni szégyenérzetétől. Ezt a gátlást segít legyőznie az özvegy és a jelenésben eléje kerülő angyal. Biztosítékot kap, hogy nem fog lelepleződni, és lassan arra is képessé válik, hogy meggyőnjön.

Mai szemmel nézve külső kontrollös személyiségnek látszik Beatrijs, de tévedés volna modern fogalmainkat visszavetíteni a múltba. A középkori elbeszlés szerint senki nem róhatja fel a lánynak, hogy végig magával, a maga „jó hírével” volt elfoglalva a történetben, noha annak igazi főszereplője láthatatlanul, láthatatlanságban is Mária. Erre van az apát, aki elmeséli a történetet az apácaközösségnek: mert ki kell derülnie a csodának, amelyet „*a Mi Urunk szent anyja tiszteletére végbevitt*”.⁵

A Mária-tisztelet (különösen az *Ave Maria*) propagálása éppoly domináns eleme a szövegnek, mint a gyónás fontosságának hangsúlyozása, sőt, ugyanúgy szövegszervező elvként működik. Amikor Beatrijs szökni készül, Mária szobrára akasztja a sekrestye kulcsát: „*S aztán mit tett? Mindjárt elmondom! / A sekrestyének kulcsát fogta, / és a szoborra akasztotta. / S hogy miért oda tette éppen, / majd azt is mindjárt elbeszélem. / Úgy volt szokás: minden apáca / Mária szobra előtt megállva / reggel, a szentélybe menet / egy Üdvözlégyet elrebeg. / S a kulcsot így a reggeli / zsolozsma előtt meglelik.*” (20.)

Ennél is egyértelműbb annak a szakasznak az üzenete, ahol a kolostorba visszatért Beatrijs hálát ad Máriának: „*S higgyétek el, amit beszélek, / szímgáz és nem bolondság az: / a köntöst, a sarut s a fátylat, / amit az oltáron hagyott, / hiánytalan meglelte ott. / Magára is öltötte menten, / s így szólt: »Atyám, ki vagy a mennyben, / s Mária – köszönöm neked! / Áldott legyen a te neved! / Te vagy minden erény virága, / ki szűzen fogantál, te drága, / s kín nélkül szülted gyermeked, / ki a Mindenség ura lett! / Áldott vagy az asszonyok közt te, / mert a te fiad teremtetted / az eget-földet. Tőle kaptad, / s örökké tart*

⁵ Itt jegyzem meg, hogy a prolókus szerint Isten vitte végbe a csodát, a zárlat szerint Mária; Beatrijs Máriához esdekel, hogy bocsásson s szívébe bűnbánatot – amit aztán Isten ad meg neki stb. A korabeli hallgatóság aligha akadt fenn ezen a keveredésen.

a te hatalmad: / az, hogy anyjaként parancsolhatsz / testvérünknek, a mi Urunknak, / s ő kedves lányának nevez. / Az én vigaszom is csak ez. / Ki hozzád esd kegyelemért, / megkapja, bárha bűnben élt. / Kezdetet kinyújtottad értem, / s ki oly sok bűt és bajt megértem, / most végre örvendezhetek, / s áldom buzgón a te neved!» (38. kk.)

Az ima íve a „*Ghebenedijt moetti sijn*”: „*Áldott legyen a te neved!*” és a „*met rechte maghic u benedien*”: „*bizony áldhatom a te neved*” között feszül.⁶ A BEATRIJS úgy is értelmezhető, hogy valaki a saját sorsát megértve felfedezi a naponta elmormolt ima szavainak igazát: azt mutatja meg, hogy a formális tudásból megélt tapasztalat lehet és lesz. Kísérő tanulmányában Daróczy Anikó a gyónás kapcsán jut hasonló következtetésre, kiemelve, hogy a szöveg a *vita* szót használja Beatrijsnek a gyónásban elmondott történetére: a gyónással „*A főhős meglátja magát vitájában, ezzel elnyeri identitását, és kimondatik a neve.*” (95.)

Egészen közel kerülni Máriához – vagyis igazabb önmagához – azonban Beatrijsnek sem lehet.⁷ Egyrészt Mária valóban testileg-lelkileg az apáca helyébe lép, öregszik, menstruál, míg Beatrijs csak a ruhák, színek és a rendszeresen elmondott imádságok külsődleges módján tart kapcsolatot vele. Másrészt Beatrijs a műben szinte végig – még az utolsóknak idézett szakaszban is! – a tartózkodóbb „*ghi*”-vel szólítja meg Máriát. Igaz viszont, hogy beszéde máshol néha egy-egy mondat erejéig átcsap „tegezésbe”. Az apáca mindenképp merészebb Máriával, mint az Atyaisten vagy Krisztus szimbolikus közelségében (lásd például a „*kiáltozik*” magyarázatát a Jegyzetekben),⁸ vagy legalábbis vele szemben könnyebben megfélemedezik magáról: társadalmi berögzöttségeiről, szorongásairól, meggyökeresedett vallási félelmeiről.

A történetben végig a szimbolikus-morális értelmet hordozó ruhadaraboknak (apácaruha, „*egy szál ing*”, kék, vörös díszruha, fehér fátyol

stb.) az embert a maguk képére formálni tudó erejét látjuk: a régi öltözék levetésével, egy új felöltésével szinte mindig identitást is cserél Beatrijs. Hogy belül – legbelül – mi vagy ki van, van-e egyáltalán valami, azt önkéntelen gesztusokkal sejteti-érezeti a szerző: ezek a mű legszébb részletei. Amikor Beatrijs szökni készül, öntudatlan mozdulattal Mária szobrára akasztja a sekrestye kulcsát, úgymond azért, hogy társainak ne kelljen majd keresgélniük, nem akar fennakadást okozni (mintha a szökése, ha felfedeznék, nem bolygatná fel eléggé a közösség életét...!) – közben azt sugallja a szöveg, hogy a szobor meg fog elevedni, át fogja venni a kulcsot és védence feladatait. Ugyanígy: Beatrijs levetett ruhájával takarja be két alvó gyermekét, mielőtt ott hagyná őket az özvegnél – hogy aztán régi életével együtt örökre száműzze őket gondolataiból.⁹

Bármilyen érzékenynek mutatkozik is néhol a szerző, bármilyen nagy figyelmet fordít is a cselekedetek mélyáramának ábrázolására, a BEATRIJS mégiscsak egy példázat, melynek szereplői-mozgatói Isten, Mária, Krisztus és az Ördög. Az apácával csak megtörténik, aminek meg kell történnie (az eredeti visszatérő fordulata: „*hoe ere nonnen was geschiet*”, „*hogyan esett meg egy apácával*”). Ez fejeződik ki mindenekeelőtt abban, hogy Mária átveszi az apáca helyét, helyette szolgál, hiszen ezzel elővételezi a jó befejezést: a csoda tényleg láthatatlan maradna, az isteni hatalmak csúfos kudarcát jelentené, ha Beatrijs nem térne vissza a kolostorba. De sok más példát is idézhetnénk: Beatrijsnek el kell szöknie a kolostorból, mert „*teste* [kiem. tőlem – B. T.] nem bírta tovább az apácaruhát”, és az sem véletlen, hogy az ifjú így kiált fel: „*Jaj, Vénusz átkozott legyen, / Mért táplálta belénk e lelket / és testet emésztő szerelmet.*” S ezt fejezi ki a már említett részlet is: „*Jött a tizennegyedik év...*”. Az örök mechanika működik itt; egy nagy huszadik századi holland író, Nescio felejtetetlen képével: Isten és az Ördög nézi az óráját.

A könyv egy új sorozat, az „*olla vogala*” első kötete, amelyben a középkori németalföldi irodalom legszebb darabjai jelennek majd meg magyar fordításban, nyilván a kezdetektől; az „*olla vogala*” (minden madár) cím ugyanis az első (nek kikiáltott) kétsoros németalföldi nyelvelmére utal. Nagy öröm hallani, ahogy egy

⁶ Vö. Lulofsnak a 831. sorhoz írott jegyzetével (BEATRIJS. Martinus Nijhoff, Leiden, 1983. 108.).

⁷ Megfigyelhető, hogy Beatrijst mint sekrestyést elsősorban a szorgosságáért, lelkiismeretességéért, munkabírásaért (és csak másodrészt előkelő modoráért, jólneveltségéért) dicséri a szerző. Az özvegy viszont a szorgosságáért, de még inkább az ájtatosságáért dicséri a sekrestyést – aki, mint tudjuk, a Beatrijs helyébe lépett Mária.

⁸ „...*nagy bátran így kiáltozott*”. (18.) – Jegyzetek. (58. k.)

⁹ Vö. Daróczy Anikó kísérőtanulmányával, 90.

idegen szöveg teljes gazdagságában megszólal magyarul, főleg, ha olyan műfajról van szó, amely annak idején sajnos nem honosodott meg nálunk: Rakovszky Zsuzsa tökéletesen eltalálta az eredeti hangfekvését, lejtését. A fordításon látszik, hogy kitűnő sűgője volt Daróczy Anikó személyében: lehet, hogy tévedek, de úgy képezelem együttműködésüket, ahogy mondjuk egy ólomüvegablak-készítőnek sügött a középkorban egy teológus. Ha jól tudom, már elkezdtek következni közös munkájukat, a XIII. századi misztikus, Hadewych dalainak a fordítását – ehhez valóban olyan átváltozásra lesz szükség, mint amilyenre Mária vállalkozott a BEATRIS-ben. De ezt a fordítást látva, megtörténhet a csoda.

Balogh Tamás

EGY NYELVET BESZÉLTEK

K. Farkas Claudia: Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944 Napvilág Kiadó, 2012. 361 oldal, 3200 Ft

A nyolcvanas évektől kezdve, különösen Randolph L. Braham monumentális munkájának, A MAGYAR HOLOKAUSZT-nak¹ a megjelenése után indultak meg a történelmi kutatások a magyar holokausztról. Volt ledolgozni való hátralék: az előző évtizedekben leginkább csak néhány szépirodalmi mű és történelmi forráskiadvány lapjain jelent meg a magyar zsidók tömeges megsemmisítésének tragédiája. Az ezredfordulóig publikált munkák nagy része a rémisztő *mértékű* és sebességű pusztítás eseménytörténetének részletekbe menő rekonstruálásával, áldozatainak számbavételével és tettesinek azonosításával foglalkozott, a leíró történetírás hagyományos módszereivel. A „miért történt meg?” – azaz az oksági összefüggéseket firtató – kérdést ebben az időszakban csak ritkán tették fel a kutatók. Talán csak egyetlen téma körül bontakozott ki olyan vita, amely a leírástól továbblépett a magyarázat felé: elkerülhető lett

volna-e több mint félmillió magyar zsidó néhány hét alatt lezajlott deportálása és meggyilkolása a háború legutolsó szakaszában, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a náci Németország és szövetségesei a háborút el fogják veszíteni – azaz miért került sor erre, az ésszerűség minden vonását nélkülözni látszó akcióra az utolsó előtti pillanatban?²

Nyilvánvaló, hogy a magyar zsidók sorsát az ország német megszállása pecsételte meg. A mérvadó történetírók közül azonban senki sem vonja kétségbe, hogy a magyar állam intézményeinek és a társadalom egy részének támogató közreműködése nélkül a náci megszállók képtelenek lettek volna ily gyorsan és ily zökkenőmentesen kivitelezni félmilliónyi ember gettósítását és deportálását. A történészek egyik tábora szerint a náci vezetés azért döntött egy szövetséges ország megszállása mellett, hogy befejezze az Endlösung művét, hogy leszámoljon a kontinentális Európa legnagyobb, még életben lévő zsidó közösségével. Ehhez azonban az kellett, hogy a magyar állam közreműködjön a zsidók összegyűjtésében és az országból való elszállításában. Vannak azonban olyan történészek is – közéjük tartozik Randolph L. Braham –, akik szerint a szövetséges Magyarország német megszállását mindenekelőtt gazdasági és stratégiai célok motiválták, a „zsidókérdés megoldása” a katonai akciónak legfeljebb csak másodlagos célja volt. E szerint az álláspont szerint Eichmann és különítménye komolyabb eseten ellenállás vagy akár csak ellenkezés esetén a deportálásnál kevesebb – például „csupán” gettósítással és a zsidók kifosztásával – is beérte volna. De akárhogy is, abban mindkét tábor egyetért, hogy a magyar állam és társadalom viselkedése nagyban befolyásolta a végkifejletet: készséges magyar kollaboráció nélkül másképp alakult volna a magyar zsidók sorsa. Megkerülhetetlen tehát a kérdés: miért nem ütközött nagyobb ellenállásba, miért nem váltott ki nagyobb felháborodást a zsidóüldözés? Miért volt könnyű dolguk a megszállóknak 1944 tavaszán?

Elsősorban ezek a kérdések állították újra a történelmi kutatások és történetpolitikai viták középpontjába a Horthy-korszakot. Evidensnek

¹ R. L. Braham: THE POLITICS OF GENOCIDE. Columbia University Press, New York, 1981; magyarul: A MAGYAR HOLOKAUSZT. Gondolat, 1988.

² Ennek a vitának az összefoglalását lásd Kovács András: A MAGYAR HOLOKAUSZT ÉS A TÖRTÉNÉSZEK. in: Kovács András: A MÁSIK SZEME. Gondolat, 2008. 299–316.